

Mti, jiti kijiti
– *nominalklasser och ordbildning i bantuspråk – exemplet swahili**

Karsten Legère

Swahili är det mest betydelsefulla bantuspråket och rentav det viktigaste språket i Afrika söder om Sahara. Antalet talare uppskattas till mellan 50 och 80 miljoner. Swahili talas som modersmål längs Östafrikanska kusten från södra Somalia ända till Moçambique och på öarna utanför Tanzania. Språket är nationalspråk i Tanzania och Kenya och officiellt språk i dessa länder liksom i Uganda (tillsammans med engelska). Det också är officiellt språk i stora delar av Östra Kongo där det talas en varietet av swahili. Mer eller mindre starka grupper talar swahili i norra delen av Moçambique liksom i Burundi, Ruanda, Malawi och Zambia. Traditionellt räknar man även Comorererna till de swahilitalande länderna.

1. Swahili – det viktigaste bantuspråket

Swahili, som egentligen heter [*lugha ya*] *Kiswahili*, ‘på kustregionernas sätt [att tala]’, har sedan århundraden brett ut sig längs den östafrikanska kusten. Som en följd av karavanhandeln under 1800-talet har swahili också trängt långt in i kontinentens inland. Det är det viktigaste bantuspråket. Dessutom är Swahili det geografiskt mest utbredda språket och det med flest talare i Afrika söder om Sahara. De områden där swahili (såväl språk som kultur) traditionellt haft en dominerande

ställning ligger i Sydsomalia, i Kenya (Lamuregionen, Mombasa och flera bosättningar längs kusten), i Tanzania (både på fastlandsdelen och då särskilt i Pangani, Saadani, Bagamoyo samt Kilwa och på de angränsande öarna Zanzibar/Pemba, Mafia, Mnara m.fl.). Språket sträcker sig vidare in i norra Moçambique (Pemba). Också på Comorererna talas en varietet av swahili som utvecklats ur nordliga swahilidialekter och som i dag inte förstås av andra swahilitalare. Comoriska talas också på norra Madagaskar dit många comorer flyttat.

Swahilis utbredning från kusten in i landet har medfört att det uppstått flera swahilitalande samhällen också i inlandet längs karavanlederna som Mpwapwa, Tabora och i västra Tanzania Ujiji. Därifrån har språket spridits vidare till östra delarna av Republiken Kongo. Genom inflytande från kongolesiska språk har det utvecklats en självständig språkvarietet, lubumbashi-swahili, vid sidan av den swahilivarietet som talas längs kusten. Också i Ruanda, Burundi och Uganda finns det swahilitalare liksom i viss utsträckning i Malawi och i Zambia.

Uppgifterna om antalet talare av swahili är vaga, osäkra och motsägelsefulla. I *Ethnologue* (Lewis 2009) anges att det finns 800 000 modersmålstalare, men i den tanzaniska språkatlasen (*Mradi wa Lugha za Tanzania* 2009) uppger man 2,5 miljoner modersmålstalare. I ett tidigare konferensbidrag har jag redogjort för ett försök att göra en egen beräkning (Legère 1978), men denna är nu föråldrad på grund av den stora befolkningstillväxten. Emellertid kan man för Tanzania anta att 95 % av de vuxna talar swahili även utanför språkets kärnområden i Zanzibar/Pemba och de tidigare angivna

*Författaren tackar professor Ingmar Söhrman för svensk översättning av texten.

områdena längs kusten och i inlandet. Barnens kunskaper är bara delvis undersökta i språkligt homogena regioner med annat språk än swahili men där swahili lärs ut i skolorna.

I Kenya angavs tidigare att 70 % av befolkningen behärskade swahili. Genom att nu språket lärs ut i skolorna kan man anta att den yngre generationen behärskar swahili väl. Sedan 2005 är swahili också det andra officiella språket i Uganda, vilket förr eller senare kommer att medföra en förstärkning av dess utbredning. I Kongo har lubumbashi-swahili fått betydelse även i officiella dokument åtminstone på ett regionalt plan. I Moçambique har swahili också en stark ställning i arbetet kring språknormering för landet, och swahili används som undervisningsspråk på lägre stadier. Om man tar med alla länder och områden där swahili används som umgängesspråk kan man uppskattningsvis utgå från att det i dag finns 50-70 miljoner swahilitalande.

2. Språkstrukturen sedd ur ett kontrastivt perspektiv¹

Det vore förmätet att på detta begränsade utrymme ens försöka sammanfatta det viktigaste strukturella dragen i swahili. Emellertid kan man konstatera att substantiven i swahili och i alla andra bantuspråk i jämförelse med germanska språk följer en helt annan uppdelningsprincip. Medan grammatiskt genus spelar en avgörande roll såväl inom formläran som i satsstrukturen i både tyska och svenska är substantiven i swahili inordnade i 18 nominalklasser.² Dessa står i de flesta fall parvis med markering för singular- och pluralformer av substantiven. På tyska uttrycker man grammatiskt genus genom att använda olika bestämda respektive obestämda artiklar (*der Tisch – ein Tisch* ‘bordet – ett bord’ i mask. sing. och *die Tür – eine Tür* ‘dörren – en dörr’ i fem. sing.) I svenska finns också framförställda obestämda artiklar (*en, ett*) och suffigerade bestämda artiklar (efterställda *-en, -et*). Swahili har inga bestämda artiklar, men den bestämdhet som dessa artiklar uttrycker, kan i förekommande fall markeras genom att man i stället använder demonstrativa pronomen. Den som lär sig språket saknar ofta den obestämda artikeln och får inte heller använda räkneordet ‘ett’ (*-moja*), eftersom detta är helt onödigt i swahili då kontexten i sig enkelt uttrycker artikelns funktion.

3. Substantivets olika klasser – nominalklasser

På swahili har substantiven följande struktur: NKP-NS (substantiv-/nominalstam). NKP står för ett *nominalklassprefix*. Som redan namnet säger markerar detta morfem till vilken nominalklass ett visst substantiv tillhör (se nedan). Utifrån detta bestäms oftast mycket konsekvent pluralformen för ett substantiv eller om man har pluralformen så vet man vilken singularform som skall användas. I fallet med *m.ti* ‘träd’ (*m-* = NKP singularis) är pluralformen *mi-ti* ‘träd’³ (*mi-* = NKP pluralis), och ordet *vikombe* ‘koppar’ (*vi* = NKP pluralis) ger singularformen *kikombe* ‘kopp’ (*ki-* = NKP Singularis). Nominalstammen

¹ Se utförligare beskrivningar i Legère (1973a, 1973b och 1991).

² Alla 18 nominalklasserna som hör till bantuspråkens allmångods finns inte kvar i swahili. Till följd av utvecklingen av swahili till lingua franca i Östafrika har vissa nominalklasser försvunnit eller smält samman.

³ På svenska finns ingen markör av pluralen i just detta substantiv: *ett träd – flera träd*.

innehåller sålunda betydelsen (det semantiska innehållet) som hör till ett visst substantiv (nomen). Stammen *-ti* visar alltså något som har med 'träd' eller 'trä' att göra.

Här följer en systematisk översikt över nominalklasserna i swahili med exempel och summariska kommentarer om betydelsen hos de substantiv som ingår i varje klass.

NKP singularis	NKP pluralis	Exempel
m(w)- (1)	wa- (2)	<i>mtoto</i> 'barn', <i>watoto</i>
m(w)- (3)	mi- (4)	<i>mguu</i> 'ben, fot', <i>miguu</i>
ji-, Ø (5)	ma- (6)	<i>chungwa</i> 'apelsin', <i>machungwa</i>
ki-, ch- (7)	vi-, vy- (8)	<i>kiti</i> 'stol', <i>viti</i>
N- (9)	N- (10)	<i>nyumba</i> 'hus', <i>nyumba</i>
u- (11)	N- (10)	<i>uso</i> 'ansikte', <i>nyuso</i>
*ka- (12)	*tu- (13)	<i>katoto</i> 'litet barn' <i>tutoto</i>
u- (14)	ma- (6)	<i>ugonjwa</i> 'sjukdom', <i>magonjwa</i>
ku- (15)		<i>kujua</i> 'kunskap'
*pa- (16)		<i>pazuri</i> 'vacker'
*ku- (17)		<i>kuzuri</i> 'vacker'
*mu- (18)		<i>muzuri</i> 'vacker'

De substantiv som har en asterisk * används inte normalt i modern swahili som de övriga. Exempelvis finns inte *ka-/tu*-klassen i skriven standardswahili men däremot i talspråket. Här är det fråga om inflytande från andra bantuspråk som talas i landet och som bevarat denna klass och påverkat det talade språket. NKP 16-18 betecknar lokativklassen och anger inte längre substantiv utan har i stället kommit att markera adjektiv som bestämmer en ortsangivelse. Lokativklassen, som uttrycker befintlighet, har i dag ersatts med suffixet *-ni* 'i, vid, hos'.

Om vi utgår från bantuspråkens uppdelningsprincip, som går tillbaka till det så kallade *Proto-bantu* (eller *Ur-bantu*, det vill säga en rekonstruerad äldre form av bantuspråk), har swahili förenklats klassernas semantiska innehåll så att det ser ut på följande sätt:

Klass 1/2 människor;

Klass 3/4 träd (*mbuyu* 'baobab'), natur (*mlima* 'berg'), kroppsdelar (*mkono* 'hand, arm');

Klass 5/6 frukter (analogt med artnamnet *tunda* 'frukt'), stora föremål (hit hör lånord som *trekta* 'traktor'), augmentativer (stora saker/personer; se nedan), parvis förekommande begrepp (*jiche* 'öga'); samt, endast i klass 6, vätskor (*maji* 'vatten');

Klass 7/8 föremål (analogt med artnamnet *kitu* 'sak'), verktyg (*kisu* 'kniv'), språknamn (*Kijerumani* 'tyska'), diminutiver (små saker/personer; se nedan);

Klass 9/10 blandning av substantiv, bl.a. djurnamn *fisi* 'hyena', lånord;

Klass 11/10 långa föremål (*uzi* 'nål, rep'), en av många (*ushanga* 'glaspärla');

Klass 14 abstrakta ord (se nedan);

Klass 15 infinitiver och substantiverade verb (*kuona* 'syn');

Klass 16-18 lokativer (t.ex. *nyumbani kuzuri* '[där] vid ett vackert hus/det vackra huset').

4. Kreativa nominalklassen

Samma nominalstam kan användas för att bilda olika substantiv. Dessa kan man alltid föra tillbaka på det grundläggande ordstamselementet, och då uttrycks den aktuella betydelsen med ett nominalklassprefix. Därtill finns det några mycket tydliga exempel som klart visar nominalklassens kreativitet. Det finns till exempel ordstammen *-tu* som man kan betyda 'ämne, föremål'. I följande avledningsmönster kan man tydligt se NKP:s roll vid ordbildningen:

- + NKP 1/2 > *mtu/watu* 'människa' (föremål med animathet);
- + NKP 5/6 > *jitu* 'jätte, VIP'(stor sak med mänskliga egenskaper);
- jitu* + NKP 7/8 > *kijitu* 'dvärg' (dubbel prefixering);
- + NKP 7/8 *kitu* 'objekt, föremål' (konkret ämne);
- + NKP 14 > *utu* 'mänsklighet, humanitet'.

Det finns också några närliggande avledningsmönster som illustrerar den traditionella utvecklingen av swahilis ordförråd.

- ti* 'trädlik struktur, förknippad med trä'
- + NKP 1/2 > *mti/miti* 'träd' (singularis/pluralis);
- + NKP 5/6 > *jiti* 'stort träd';
- jiti* + NKP 7/8 > *kijiti* 'pinne';
- jiti* + NKP 11/10 *ujiti/njiti* 'en av flera träddeklar, tandpetare';
- + NKP 7/8 > *kiti* 'stol' (gjord av trä);
- + NKP 11/10 > *uti/nyuti* 'del med trädliknande struktur' som i *uti wa mgongo* 'rygggrad'.
- ana* 'barn, avkomma'
- + NKP 1/2 > *mwana/wana* 'barn' (singularis och pluralis);
- + NKP 5/6 > *jana* 'insektslarv, ung man';
- jana* + NKP 7/8 > *kijana* 'ung man' (ursprungligen: 'inte helt accepterad i samhället', eftersom NKP 7 också anger vissa personliga brister som exempelvis ringa anseende som i *kipofu* 'blind';
- + NKP 14 > *ujana* 'ungdom'.

Ytterligare exempel är *mji* 'stad' (NKL 3), *jiji* 'huvudstad, metropol' (NKL 5), *kijiji* 'by' (NKL 7 framför NKL 5, alltså *ki+jiji*), *Ujiji* 'ortnamn i västra Tanzania' (NKL 14); *Moto* 'eld' (NKL 3) – *joto* 'värme' (NKL 5).

NKP 14 används för att bilda abstrakta substantiv. Denna NKP ersätter den ursprungliga NKP vid avledning, och då får vi följande ordpar:

- m.gonjwa* 'sjukling' – *ugonjwa* 'sjukdom';
- mtaalamu* 'vetenskapsman, lärd (person)' – *utaalamu* 'lärdom';
- mtoto* 'barn' – *utoto* 'barndom';
- mwalimu* 'lärare' – *ualimu* 'pedagogik';
- raia* 'invånare' – *uraia* 'nationalitet, medborgarskap' med flera exempel.

NKP 14 betecknar på detta vis att ett substantiv betecknar något abstrakt, vilket på svenska markeras med suffixet *-het*.

Lånord från olika språk som man fogat swahili-NKP till inordnas i nominalklasssystemet i analogi med uddljudsstavelserna (prefix som fogats till ordstammen). Standardexemplet är det arabiska lånordet *kitab* 'bok', vars uddljudsstavelse *ki-* tolkas som NKP 7. Därför blir pluralen NKP 8 enligt schemat, alltså *vitabu* 'böcker'. Andra exempel är följande: *waraka* 'dokument' – plur. *nyaraka* 'dokument, arkiv'⁴ – NKP 11 > NKP 10; *waya* 'vajer' – plur. *Nyaya* 'vajrar' – NKP 11 > NKP 10; *makala* 'uppsats; uppsatser' – NKP 6, och på samma sätt *makaloni* 'makaron/-er'.

Två lite märkliga exempel där singularformerna inordnats som om den vore plural i nominalklasssystemet är *virusi* < eng. 'virus', *vi-* = NKP 8 med singularformen *kirusi* '[ett] virus' (NKP 7) och *video* < eng. 'video' = NKP 8 med singularformen *kideo* '[en] video' (NKP 7).

5. Terminologi och språkstandardisering

Sedan länge har swahili liksom andra språk i världen spontant anpassat ordförrådet till talarnas nya kommunikationsbehov. Nya begrepp uppstår hela tiden för att täcka dessa behov. Så påverkades framförallt den religiösa terminologin i swahili av att arabisktalande invandrare bosatte sig längs den afrikanska östkusten och därmed införde islam i denna del av världen. Arabiska lånord också från andra fält än det religiösa har påverkat ordförrådet och särskilt terminologibildningen i vardagsspråket, och man kan ibland förvånas över att dessa lånord dyker upp i oväntade språkliga sammanhang. Även språk som engelska med ett ursprungligt germanskt ordförråd har under medeltiden lånat en stor mängd romanska (mestadels franska) ord och inom vetenskap och teknik hämtas många ord från latin och grekiska till modern engelska. Swahili som haft och har en väldigt dynamisk utveckling är inget undantag när det gäller lånordens förekomst i språket, och det dras ibland falska slutsatser om swahilis struktur och ursprung till följd av det stora antalet arabiska lånord. Alla lånord är helt integrerade i swahilis grammatik och ljudsystem. Detta gäller också acceptansen av lånorden och deras användning som facktermer inom ramen för den språkstandardisering som nu pågår. Ansvarigt för denna standardiseringsprocess är det Nationella Swahilirådet (*Baraza la Kiswahili la Taifa, BAKITA*), grundat 1967. En del av detta ansvar åligger också Östafrikanska swahilikommitténs *Institut för swahiliforskning (Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili, TUKI)*, vilket grundades 1964. Institutet hörde till universitetet i Dar es Salaam, men slogs 2009 samman med swahiliavdelningen vid Institutet för swahilistudier (*Taasisi za Taaluma zwa Kiswahili, TATAKI*). Därutöver finns det en hel rad initiativ som tagits och tas för att snabbt utveckla en rik fackterminologi på swahili. Här kan nämnas skapandet av en terminologi för Microsofts program på swahili som gjort det möjligt att utveckla software på swahili med en enhetlig terminologi för hela det swahilitalande området. På samma sätt har man skapat en enhetlig terminologi för *Open Office*.

Det är tämligen självklart att när man skapar en helt ny fackterminologi så måste ordbildningsläran i swahili vara grunden för dessa nya ord. Detta innebär att nominalklasserna och deras semantiska fält spelat en helt avgörande roll när man med olika

⁴ Så heter 'statsarkivet' *Nyaraka za Taifa*.

suffix bildat fackord för politik, förvaltning, rätts- och skolväsen⁵, naturvetenskap, teknik, medicin, handel och andra verksamheter. Här är några exempel som återspeglar det moderna ordförrådet i swahili:

- bunge* ‘parlament’ (NKP 5, med prefixet Ø, se tabellen!) + NKP 1 > *mbunge* ‘parlamentsledamot’;
- fum-* ‘sticka’, NKP 3 + VS (verbstam) + *o* > *mfumo* ‘system’;
- pang-* ‘planera’, 3 + VS + *o* > *mpango* ‘plan’;
- nyonyo-* ‘suga’ NKP 7 + VS + *o* > *kinyonyo* ‘USB-minne’;
- som-* ‘läsa, studera’ NKP 1 + VS + *i* > *msomi* ‘bildad (person), intellektuell’;
- wekeza-* (< *-wek-* ‘ställa’ + CAUS + EV) > NKP 14 + verb + *ji* > *uwekezaji* ‘investering’.

Genom att använda NKP 7 *ki-* skapas begrepp som fungerar som kvalitativa adjektiv till substantiv som *ki + uchumi* ‘handel’ (uppkommet ur NKP 14 + *-chum-* ‘plocka’ + *-i*) > *kiuchumi* ‘inom handeln, handels-’, till exempel *maendeleo ya kiuchumi* ‘handelsutveckling’.

Det finns ett antal olika avledningsmodeller som i likhet med ovanstående exempel i stor omfattning använts för att skapa det formella och informella swahilispråket. På så sätt garanterar man att språket motsvarar dagens kommunikationskrav för dess talare.

6. Slutanmärkning

Detta korta bidrag om nominalklasserna i swahili har berört en mycket viktig fråga när det gäller språkstrukturen. De rika användningsmöjligheterna av nominalklasssystemet har naturligtvis här bara behandlats på ett mycket generellt plan, men det borde genom alla exempel ändå kunna ge en god uppfattning om hur nominalklasssystemet fungerar och hur mycket det faktiskt används av talarna för att berika ordförrådet. Här har jag visat hur man med hjälp av detta system kan skapa olika betydelsevarianter och med hjälp av andra öppna ordklasser⁶ särskilt verb, på ett optimalt sätt göra swahili till ett nationalspråk, officiellt språk och ett allmänt umgängesspråk.

Litteratur

- Legère, K. 1973a. *Probleme einer konfrontativen Beschreibung Deutsch-Swahili*. Leipzig: Karl-Marx-Universität (opublicerad doktorsavhandling)
- Legère, K. 1973b. “Konfrontation nachgeordneter Komplexe des Swahili mit Redeteilen der deutschen Sprache”. I: Siegmund Brauner & Wolfgang Reuschel (utg.), *Beiträge zur Afrikanistik und Orientalistik*. 49-71. Berlin: Akademie-Verlag.

⁵ Enligt anvisningar från regeringen gäller att alla offentliga byggnader, offentliga tjänster och yrkesbeteckningar sedan 1970-talet måste finnas på swahili (som tillägg till eller i stället för engelska, som är officiellt språk sedan landet var en brittisk koloni) och i skolväsendet är undervisningsspråket swahili i alla gymnasier sedan 1974 enligt ett beslut från 1969.

⁶ Ordklasser som tar in nya ord, som substantiv, adjektiv, verb, adverb och interjektioner, till skillnad från de slutna där bara en viss given uppsättning ord finns som pronomen, konjunktioner och prepositioner.

- Legère, K. 1978. Kiswahili and Its Speakers. Kampala 1978 (föredrag hållet vid *Subject Conference on African Languages and Linguistics*, Makerere University Sept.).
- Legère, K. 1991 (1995). "Sarufi-pambanuzi na matumizi yake katika kufundisha Kiswahili kama lugha ya kigeni (Konfrontativ grammatik och dess användning i undervisning av swahili som främmande språk)". I: *Kiswahili*, Dar Es Salaam, 58, 41-53 (på swahili).
- Legère, K. 2005. "Uwezeshwaji wa Kiswahili siku hizi. Mafanikio na matatizo (spridningen och användningen av swahili i nutiden. Framgångar och motgångar)". I: *Kiswahili*, 68, 150-162 (på Swahili).
- Legère, K. 2006. "Formal and Informal Development of the Swahili Language: Focus on Tanzania". I: O. F. Arasanyin & M. A. Pemberton (utg.) *Selected Proceedings of the 36th Annual Conference on African Linguistics: Shifting the Center of Africanism in Language Politics and Economic Globalization*. 176-184. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Lewis, M. Paul (utg.). 2009. *Ethnologue: Languages of the World*, 16. Uppl. Dallas: SIL International. Online Version: <http://www.ethnologue.com/>.
- Mradi wa Lugha za Tanzania (Projekt: Tanzanische Sprachen). 2009. *Atlasi ya Lugha za Tanzania* (Språkatlas för Tanzania). Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Petzell, M. 2005. Expanding the Swahili vocabulary. *Africa & Asia: Göteborg working papers on Asian and African languages*. 5, 85-107.